

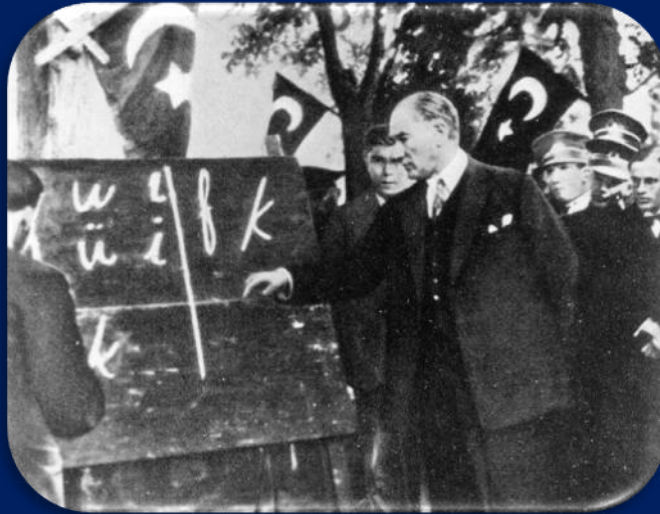

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

TÜRK DİLİ ve EDEBİYATI BÖLÜMÜ

Tarihsel Süreçte Türkçenin Temel Esasleri

İstanbul-2025

Hazırlayanlar

**Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Araştırma Görevlileri**

**Aslıhan YILMAZ
Beyza UYANIK
Büşra GÜLER
Fatmanur TAMAR
Feyza Zeynep ERDOĞAN
Kemal ÇİNKO
Mustafa Erenay ÖZDEMİR
Sinem BÜYÜKKAHRAMAN
Şevval BELLİ
Utku ÖZKAN**

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ DÖNEMİ ESERLERİ

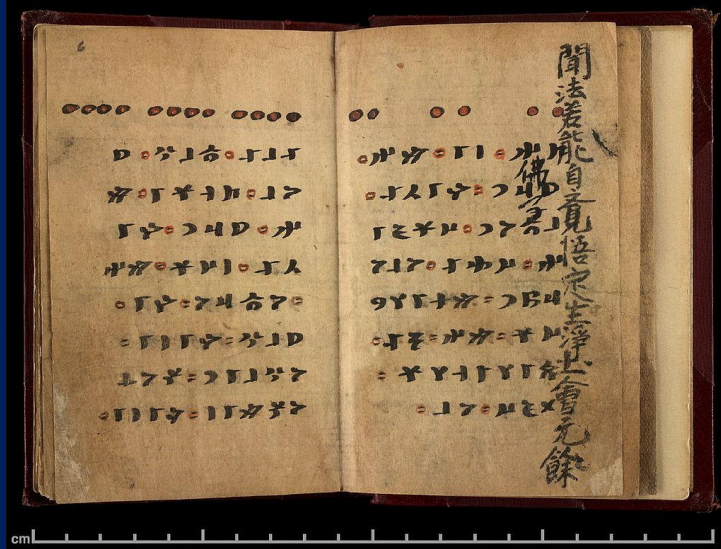
1. MANİHEİST ÇEVREYE AİT ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ İLE YAZILMIŞ ESERLER

Maniheist çevre külliyatı içinde hikâyeler, dinî metinler, Maniheizm'e mensup kişilerin uyacakları kuralları anlatan metinler ve bir Mani manastırı yönetmeliği, tövbe duaları, dua ve ilahiler yer almaktadır. Maniheist Türkçe eserlerin işlenişi A. von le Coq ile başlar. Onun bir dizi halinde çıkan *Manichaica* (I-III) adlı eseri, Maniheist Türk araştırmaları tarihinde bugün de değerini korumaktadır. Daha sonra Berlin Koleksiyonunda bulunan Maniheist çevreden kalmış bütün metin parçaları P. Zieme tarafından işlenip yayınlanmıştır: *Manichaish-türkische Texte* (Texte, Übersetzung, Anmerkungen), BT V, Berlin 1976.

Maniheist çevreye ait belli başlı eserler şunlardır:

- ***Irk Bitig*, Murwa Hurşid, 9. yüzyıl.**

Fal kitaplarından en önemlilerinden biri Köktürk alfabesiyle yazılmış olan *Irk Bitig*'dir. İçinde 65 fal vardır. Bunların çoğunda bir hayvanla ilgili bir olay anlatılır, sonra bu falın iyi veya kötü olduğu söylenir. Maniheist bir çevrede yazılmış olmasına rağmen dinî bir tarafı bulunmamaktadır.

Resim 1: *Irk Bitig*'in Eski Türkçe kısmının ilk iki sayfası (5b ve 6a), Britanya Kütüphanesi

- *Huastuanift*, t.y.

Günah çıkartarak tövbe etmek için hazırlanmış metinler arasında en önemlisi Mani ve Uygur alfabeleriyle yazılmış yirmiden fazla nüshası bulunan *Huastuanift*'tir. On beş bölümden oluşan bu eser, her bir bölümünde öncelikle dinî bilgi ve hükümlere yer vermekte, ardından söz konusu hükümlerin ihlaliyle ortaya çıkabilecek muhtemel günahları sıralamakta ve bu günahlardan arınmak amacıyla yakarış ifadeleri sunmaktadır. Eserin Soğdca aslından tercüme edilmiş olabileceği düşünülmektedir.

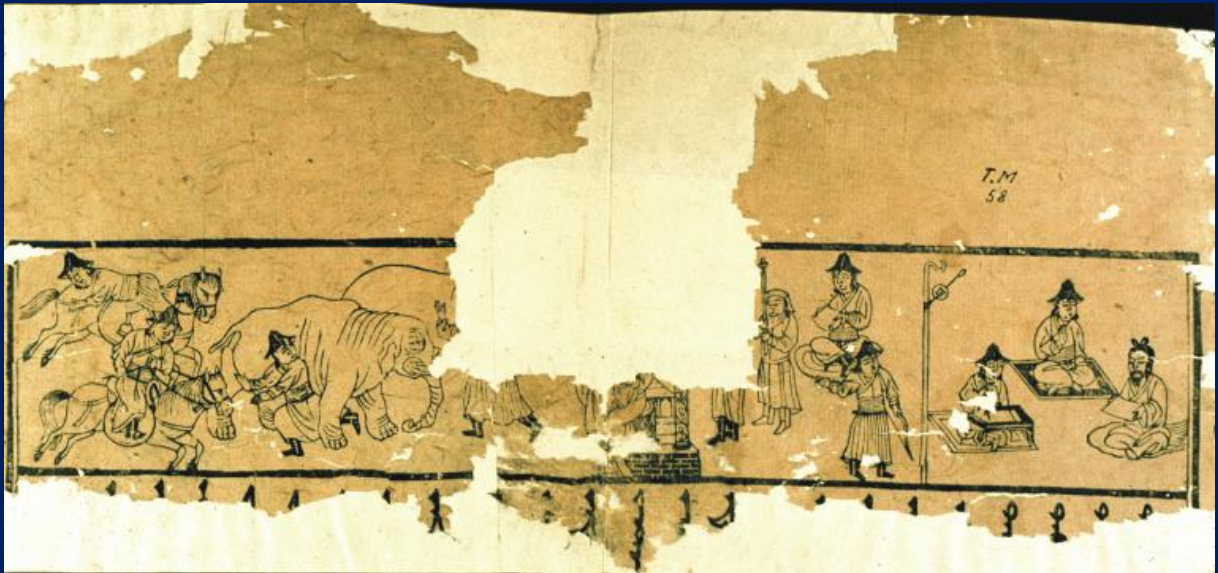

Resim 2: Maniheizt yazıcılar. Koço'dan kitap yaprağı

- Şiirler

Maniheist Türk edebî çevresinden günümüze, Budist çevreye kıyasla daha az sayıda şiir ulaşmıştır. Bu şiirlerin bir kısmı çeviri, bir kısmı ise orijinaldir ve tamamı *baş* ya da *başık* olarak adlandırılan ilahilerden oluşmaktadır. *Başık* kelimesi Soğdca kökenlidir. Ayrıca *kög* sözü hem şarkı hem de ilahi anlamında kullanılmıştır. Bu manzumelerin çoğu dua ve medhiye (övgü) niteliğindedir. Nitekim Maniheist Türkçe metinlerde *alkış* “hayır, dua” ve *ögdir* “övgü, medhiye” terimleriyle birlikte *alkış başık* ve *kög ögdir* biçimlerinde yer almaktadır. Bu çevrede şiir anlamında kullanılan genel terimlerden biri *takşut* iken, Budist çevrede karşılığı *koşuktur*.

Türk edebiyatının bilinen en eski şairi Aprın Çor Tegin’dir. Günümüze ulaşan iki şiiri de *kög* türündedir. Bunlardan biri Mani’ye övgü, diğeri ise ilk Türk lirik şiiri olarak değerlendirilir. Maniheist çevreye ait başlıca şiir örnekleri arasında *Tan Tanrı İlahisi*, *Parlak Güçlü Bilge Tanrı İlahisi*, *Adınçık Türkçe Başık*’tir. Bu gelenekteki en uzun ve sistemli şiir ise *Mani İçin Büyük İlahi*’dir.

Resim 3: Viśvantara Jātaka'nın Eski Türkçe versiyonundan blok baskı levha.
Uygur-Moğol üslubunda çizimler

2. BUDİST ÇEVREYE AİT ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ İLE YAZILMIŞ ESERLER

Budist çevre Türk külliyatı Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Toharca A ve Toharca B'den yapılmış çeviri eserlerden oluşmaktadır. Bu külliyatın önemli bir kısmını Çince kaynaklardan yapılan tercümeler teşkil etmekle birlikte az sayıda da olsa telif eserlere de rastlanmaktadır. Budist çevreye ait belli başlı eserler şunlardır:

- Budist çevre Türk edebiyatında sınırlı sayıda bulunan *vinaya*larda manastır topluluğunun yanı sıra Budist rahip ve rahibelerin gündelik yaşamlarını düzenleyen kurallara yer verilmektedir. *Karmavācana* adlı *vinaya*, manastır kıyafetlerinin kullanımına ilişkin düzenlemeleri konu edinmektedir. *Pravāranā*, bir Budist rahibinin yağmurlu bir mevsimde çekildiği inziva sonrası yapacağı işleri anlatır. *Vinayavibhaṅga* adlı metin ise manastır kurallarıyla ilgilidir.

- Maitrisimit Nom Bitig, Prajnāraksita, 9. yüzyıl (?)***

Uygur Türklerinin Budist edebiyat külliyatının en hacimli ve önemli eserlerinden biridir. Eser, bir giriş bölümü olan *yükünç* (secde) ve yirmi yedi *ülüş* (bölüm) olmak üzere toplam yirmi sekiz fasıldan oluşur. Sanskritçe orijinalinden Toharca'ya çevrilmiş olan bu metin, Prajnāraksita tarafından Eski Uygur Türkçesine tercüme edilmiştir. Eser, gelecekteki Buddha olan Maitreya'nın, Tusita (Tanrılar Diyarı) göklerinden insan âlemine inişini ve hayatının çeşitli evrelerini konu edinir. Kimi araştırmacılara göre dramatik bir yapıya sahip olan bu metin hem dinsel öğretileri aktarmayı hem de halk arasında Budist coşkuyu canlandırmayı amaçlayan bir sahne eseri (*körünç*) olarak dikkat çeker.

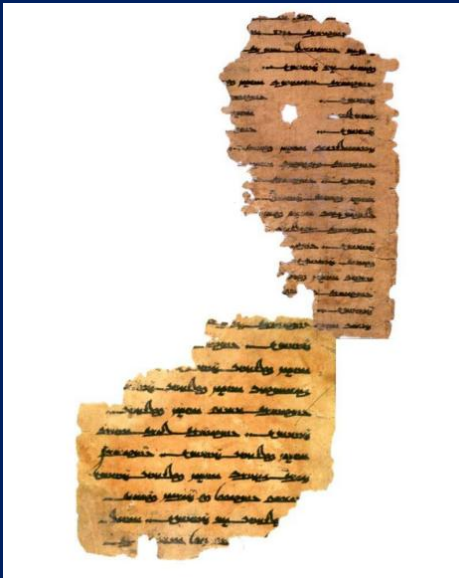
Resim 4: Maitrisimit Nom Bitig, 12. yaprak
arka yüz

- ***Saddharma-Pundarika Sūtra*, 10. yüzyıl (?).**

Saddharma-Pundarika Sūtra, Türkçeye “Asil Dinin Nilüfer Çiçeği Kitabı” olarak çevrilmiştir. Eser, insanları gerçek öğretiy ve kurtuluş yoluna ulaştırmayı amaçlamayan Buddha’nın vaazlarını barındırmaktadır. Bu *sūtra*nın 25. bölümünün tercümesi Kuanşi İm Pusar “Ses İşiten İlâh” (9.-10. yüzyıl?) adlı bölümdür. Eserin, Kuanşi İm adlı bir Bodisatva’nın canlı varlıkların zor anlarında onlara yardım etmesi ve Nirvana yolunu göstermesini konu almaktadır. Çince’den tercüme edilmiştir.

- ***Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi*, 10. yüzyıl (?).**

Eski Uygur Türkçesi ile adı *Edgü Ögli Tigin ile Ayıg Ögli Tigin* (İyi Düşünceli Prens ile Kötü Düşünceli Prens) olan hikâye Kansu eyaletindeki bir manastırda bulunmuştur. Eserde, iyi bir prensin bütün canlılara yardım etmek ve onların birbirlerini öldürmelerine engel olmak amacıyla, son derece kıymetli bir mücevheri ele geçirmek üzere çıktığı maceralı yolculuk anlatılmaktadır. Çince’den tercüme edilmiştir.

Resim 5: Altun Yaruk, Mainz 65 ön

- ***Suvarnaprabhasa Sutra*, Singku Seli Tutung, 10. yüzyıl.**

Budist çevre külliyatının en hacimli metinlerinden biridir. Eski Uygur Türkçesi ile adı *Altun Yaruk* “Altın Işık” şeklindedir. Eser, Çince’den Beşbalıklı Singku Seli Tutung tarafından çevrilmiştir. Eserde Buddha’nın vaazlarının yanı sıra çeşitli hikâyeler ve büyü mantraları bulunmaktadır.

- ***Sekiz Yükme*, Singku Seli Tutung, 10.yüzyıl (?).**

Singku Seli Tutung tarafından Çince’den tercüme edilen ve “uydurma” (apocryphal) bir *sūtra* olan bu eser, Budizm’e ait dinî-ahlaki inanışlarla Budistlerin günlük yaşamda uygulayabileceği bazı pratik bilgileri ihtiva etmektedir.

- **Hüen-Tsang Biyografisi, Singku Seli Tutung, 10.yüzyıl-11.yüzyıl.**

MS. 600-664 yılları arasında yaşayan ve 629-645 yılları arasında yaşayan Hüen-Tsang'ın Türkistan üzerinden Hindistan'a yaptığı seyahati ve Çin'deki hayatını anlatan bir seyahatname ve biyografidir. Eser, Beşbalıklı Singku Seli Tutung tarafından Uygur Türkçesine tercüme edilmiştir.

- **Dantipali Beg Hikâyesi, Şilazin, 11.yüzyıl-12.yüzyıl (?).**

Söz konusu hikâye canlıları öldürmekten zevk alan Dantipali Bey adlı kötü bir hükümdarla iyilik sahibi geyikler sahibi beyin arasında geçen olayları konu edinir. Hikâyeye göre Dantipali Bey, iyilik timsali geyikler beyini öldürür ve bu suçunun cezası olarak Avış cehennemine gönderilir. Eser Şilazin tarafından Toharca A dilinden Eski Uygur Türkçesine tercüme edilmiştir.

- **Çaştani Beg Hikâyesi, Şilazin, 11.yüzyıl-12.yüzyıl (?).**

Çaştani Bey adlı bir hükümdarın, ülkesinde yaşayan insanlara hastalık ve belalar getiren şeytanlarla mücadelesi anlatılır. Eseri Şilazin adlı bir mütercim Toharcadan Türkçeye çevirmiştir.

- **Kşanti Kılğuluk Nom Bitig, Küntsün Şeli Tutung, 13. yüzyıl (?).**

Günah çıkartma kitabıdır. Eserin yazılma amacı, Çin Hanedanlığından İmparator Wu'nun reenkarnasyon yoluyla yılan biçiminde dünyaya gelen eşinin günahlarının affedilmesini sağlamaktır.

Resim 6: U 3903, Kşanti Kılğuluk Nom
Bitig'ten bir fragman

- ***İnsadi Sūtra*, Çisum Tu, 13.yüzyıl-14.yüzyıl (?).**

Çisum Tu adlı biri tarafından derlenmiş bir metindir. Rahiplerin birbirlerine günahlarını anlatma töreninin gerekliliğinden bahsedilmiştir. Eserde Sundarî Kız adlı bir *çatik* de bulunmaktadır.

- ***Dhāranīsūtra*, 13.yüzyıl-14.yüzyıl.**

Doğum sırasında okunduğu takdirde doğuma yardımcı olacağı kabul edilen bir büyü formülüdür.

- ***Yitiken Sudur*, Alın Temür, 14. yüzyıl.**

Eski Uygur Türkçesi ile çevirisi, *Tengri Tengrisi Burhan Yarlıkamış Yitikän Üze Öz Yaş Uzun Kılmak Atlıg Sudur* olan bu *sūtra*, Beşbalıklı Alın Temür tarafından tercüme edilmiştir. Literatürde genellikle *Yitiken Sudur* olarak anılan bu çevirinin ne zaman yapıldığına ilişkin farklı görüşler ileri sürülmüş olmakla birlikte, Tibetçe metnin kolofon bilgisine dayanılarak eserin 1328–1329 yıllarında basıldığı kabul edilmektedir.

Büyük ölçüde Taoist kavramlar içeren bu *sūtra*, hastalıklardan ve doğal afetlerden korunma, kötü doğumlardan uzaklaşma ve çeşitli tehlikeleri bertaraf etme gibi işlevlere sahiptir. Metin içerisinde, Yedi Yıldız onuruna kandil adanacak ibadet günleri sıralanmakta; ayrıca Büyük Ayı Takımyıldızının yedi yıldızını temsil eden tanrılara yönelik bir münacat da yer almaktadır.

- ***Aranemi Jātaka*, t.y.**

Budist döneme ait *jātaka* türündeki Uygurca metinlerden biri olan *Aranemi Jātaka*, Kral Aranemi'nin aydınlanmaya ulaşmak ve Buddha mertebesine erişmek amacıyla servetinden, ailesinden ve nihayetinde kendisinden feragat edişini konu edinmektedir. Söz konusu metin, bu yönüyle *Visvantara Jātaka*'nın bir varyantı niteliğindedir.

- ***Haribhatta'nın Jātakamala'sı*, t.y.**

35 *jataka*nın derlemesidir. Günümüze sadece 4 fragmanı kalan eser Sanskritçe-Türkçe iki dilli olarak Brahmi alfabesiyle kaleme alınan bir hikâyedir.

- ***Mahābodhijātaka, t.y.***

Söz konusu metin, Buddha'nın Mahabodhi şeklinde tezahür eden inkarnasyonunun (vücut bulma, bedenleşme, cisimleşme) hikâyesini anlatmaktadır. Yardımseverlik, doğru sözlü olma, merhamet, hoşgörü, sadakat vb. ahlaki öğelerin ön plana çıkarıldığı anlatılarda Buddha çoğunlukla söz konusu değerlerin karşıtı olan tutum ve davranışlarla mücadele içinde tasvir edilmektedir.

- ***Abidarim Kınlıg Koşavarti Şastir, t.y.***

Budizme ait akait meselelerini içermesi sebebiyle tripitaka (üç sepet) olarak adlandırılan kutsal kitap türü *abhidharmalardan* biridir. Çınceden tercüme edilmiş hacimli bir eserdir. Eserin birinci bölümü *Üç İtigsizler* adıyla Sema Barutçu Özönder tarafından incelenmiştir.

2.1. Diğer Metinler

- **Mektuplar**

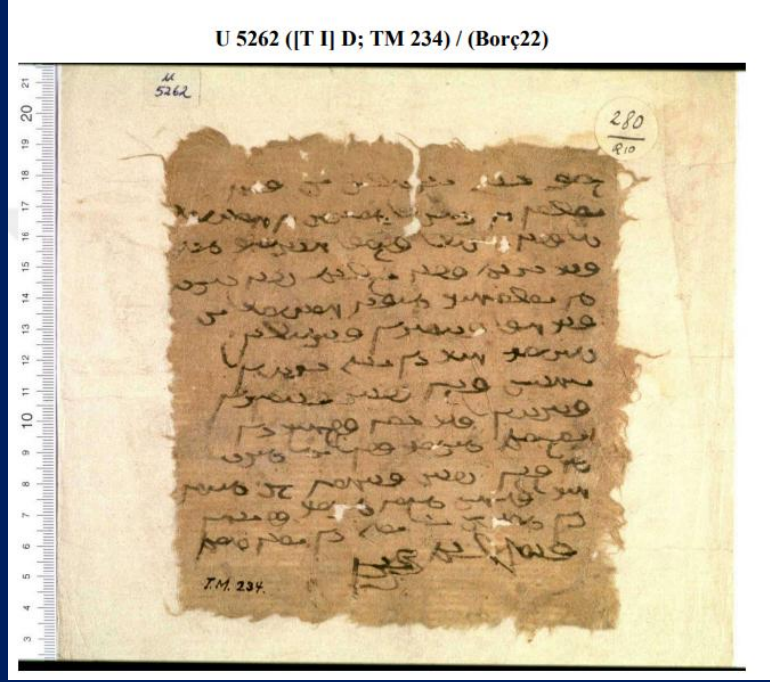
Çeşitli koleksiyonlardaki Uygurca belgeler arasında az sayıda mektup da bulunmaktadır. Bunların bazıları resmî, bazıları ise aile hayatı veya ticaret haberleşmesi ile ilgili özel mektuplardır.

- **Sağlık Metinleri**

Sağlık bilgisi içeren metinlerde, ilaç hazırlama ve hangi ilacın hangi hastalıkta kullanılacağı anlatılır. Uygur halk hekimliğinin geniş ölçüde Hint halk hekimliğinden etkilendiği ortaya koyulmuştur.

- **Hukuk Belgeleri**

Bu vesikalar, toprak satışı, toprak kiralama, evlat edinme, borç para ve gereç verme, hayvan kiralama, vergi toplama, vergilere itiraz, Budist manastırlarının vergi dışı bırakılması, köle satışı, köle azat etme, vasiyet gibi konulara aittir.

Resim 7: Eski Uygur Hukuk Belgesi (Borç Belgesi)

3. HRİSTİYAN ÇEVREYE AİT ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ İLE YAZILMIŞ ESERLER

Turfan, Bulayık'ta az sayıda Türkçe Hristiyan metni bulunmuştur. Yakobus İncilinin Eski Uygur Türkçesine çevirisinden kalan iki yaprak *Uigurica I*'de yayımlanmıştır.

Aziz Georg'un çektiği ölüm acılarını anlatan bir paça A. von le Coq tarafından *Manichaica II*'de yayınlanmıştır.

Turfansammlung'da Uygur ve Süryani alfabelerinde yazılı daha başka 12 metin parçası Peter Zieme tarafından tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

Barutçu Özönder, F. S. (2002). Eski Türklerde Dil ve Edebiyat. *Türkler Ansiklopedisi*, 3, 485–501.

Bektaş, D. (2015). Turfan Bölgesindeki Uygurca Yazmaların Kullanımıyla İlgili Neler Biliyoruz?. *Kesit Akademi Dergisi*(2), 113-134. [Resim 3]

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, A. B. (1984). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Akçağ Yayınları.

Gözel, A. (2018). *Uygurca Altun Yaruk'a ait belgeler (751–800)*. Yüksek lisans tezi, Ardahan Üniversitesi. [Resim 5]

Keskin, B. (2022). *Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri*. Türk Tarih Kurumu.

[Resim 7]

Özyetgin, A. M. (2006). Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı. *Chinese Academy of Social Science Konferansı*, Turfan, Çin.

Tezcan, S. (1978). En Eski Türk Dili ve Yazını. *Bilim, kültür ve öğretim dili olarak Türkçe* (ss. 271–323).

Çevrimiçi Kaynaklar:

URL-1: https://tr.wikipedia.org/wiki/Irk_Bitig#/media/Dosya:Irk_bitig_06.jpg [Resim 1].

URL-2: <https://turfan.bbaw.de/projekt.html> [Resim 2: Turfanforschung Digitales Turfan-Archiv].

URL-3: <https://turfan.bbaw.de/projekt.html> [Resim 3: Turfanforschung Digitales Turfan-Archiv].

URL-4:

https://www.academia.edu/36116297/New_studies_and_results_concerning_the_Toch_arian_Maitreyasamiti_N%C4%81%E1%B9%ADaka_and_the_Old_Uyghur_Maitrisimit_nom_bitig [Resim 4: Toharian Texts in Context].

URL-5: https://turfan.bbaw.de/dta/mainz/images/mainz0053_seite1.jpg [Resim 6: Turfanforschung Digitales Turfan-Archiv].

URL-6: <https://tees.yesevi.edu.tr/> [Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü].